

נוסח התפילה במציאות משתנה

(תפילות יום העצמאות ותפילת "נחם" כתשעה באב)

א. תפילה - רגש קיומי ומוסד הלכתי

בכל הנוגע לתפילה ישנו מתח מובנה בין השיח האישי שבה, לבין היותה מוסד קבוע ומוגדר. ההלכה נוהגת בתפילה כפי שהיא נוהגת בכל רגש דתי, ומעגנת אותה במבנה מוגדר היטב של תפילות בנוסח מסוים ובזמנים מסוימים. לצד זאת, ברור שנשמתה של התפילה היא הרגש הפנימי, הכוונה האישית והמודעות הרוחנית. בלשונו של הרב סולובייצ'ק, אמירת מילות התפילה היא "מעשה המצווה", אך "קיום המצווה" - ההגשמה האמיתית של מהות התפילה - הוא ב"עבודה שבלב", היינו: בהתרחשות אישית-פנימית.¹

במצב אופטימלי, שני הממדים הללו של התפילה חיים בשלום זה לצד זה. יתר על כן: הם מגבירים ומעצימים איש את רעהו. המסגרת ההלכתית של התפילה נבנתה כך שתחזק את החוויה הפנימית, והרגש הפנימי מגדיל את המחויבות למצוות התפילה ההלכתית. ברם, לצד החיזוק ההדדי ישנם גם מתחים מְבִנִים. הצורך להתפלל בזמנים מסוימים, בנוסח מסוים ובפורום מסוים - מניין של גברים בוגרים - אינו תואם תמיד את הצרכים החווייתיים והרגשיים של המתפלל. גם נאמניה של ההלכה, המאמינים בכל לבם בתרומה של המוסדות ההלכתיים לחוויה הפנימית, אל להם להתכחש לצרימות שלעיתים מתגלעות בין ההלכה לבין הרגש.

דומה שעובדת יסוד זו עמדה ברקע המחלוקת הקשה בין מתנגדים לחסידים בנושא ההקפדה על זמני התפילה. נטיות דקות מסוימות שהיו בחסידות בימי ראשיתה עוררו את חשדם של מתנגדיה, שמא בהמשך יתפתחו לאנרכיזם הלכתי, הדוחה את צו ההלכה מפני התעוררות הרגש. גם כאשר נעלמו הנטיות הללו, עדיין ממשיכים חסידים רבים להתעקש על תפילה שלא בזמנה. דומה בעיניי שיש כאן אמירה עקרונית בדבר עדיפות הרגש האותנטי על פני המוסד ההלכתי, ובדבר בכורת התוכן הפנימי על פני המסגרת החיצונית. התגובה הקשה שמדיניות זו מעוררת אצל המתנגדים - וכותב שורות אלו ביניהם - גם היא מעידה על עמדה עקרונית, הטוענת שבכל מקרה של התנגשות, המסגרת ההלכתית קודמת לרגש הפנימי, שהרי רגש שאינו מרוסן על ידי ההלכה - אחריתו מי ישורנה.

כך או כך, ההתנגשות קיימת לעתים; וברור שהשאיפה העיקרית שלנו היא לצמצם את היקפה, במקום שהדבר אפשרי.

במאמר זה ברצוני לדון בסוגיה הנגזרת משאלה רחבה זו. כוונתי לשאלת שינוי נוסח התפילה וסדריה, בתגובה לשינוי העתים והנסיבות. למעשה, ההיבט הרעיוני של שאלה זו נידון בגמרא:

¹ ראה: הרב י"ד סולובייצ'ק, עבודה שבלב, אלון שבות תשס"ו, עמ' 38-40.

דאמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה - שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה, אמר: "הא-ל הגדול הגבור והנורא", אתא ירמיה ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר "נורא". אתא דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר "גבור". אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו, שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים; ואלו הן נוראותיו - שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא, היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות?!

ורבנן היכי עבדי הכי, ועקרי תקנתא דתקין משה? אמר רבי אלעזר: מתוך שידועין בהקדוש ברוך הוא שאמתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו.

(יומא סט, ב)

הנביאים שינו בפנייתם לקב"ה מן המטבע שטבע משה רבנו, מתוך שרצו להתאים את דבריהם לתחושותיהם האותנטיות בנסיבות החיים של תקופתם. ברור שגם ירמיהו ידע שהקב"ה נורא הוא, וגם דניאל ידע שהקב"ה גיבור הוא; אך עקב נסיבות התקופה, הם התקשו לחוות זאת. הם רצו שתפילתם תשקף בדיוק את חווייתם הפנימית, ולכן השמיטו מילים אלו. אנשי כנסת הגדולה "החזירו עטרה ליושנה", והראו שאפשר להשתמש בנוסח הישן, ולטעון אותו במשמעות חדשה.

מהגמרא עולה שהמהלך הרצוי ביותר הוא לשמר את המוסדות הישנים, ולפרש אותם באופן שיוכלו לשקף גם התרחשות נפשית חדשה. אך עוד עולה ממנה, שבמקום שזה אינו אפשרי, חכמים מתחשבים באפשרות שיהיה צורך גם לשנות את המוסדות הקיימים מדורי דורות - כפי שאכן עשו הנביאים (כמובן, איננו דנים כעת באספקט ההלכתי של השאלה, אלא רק בממד הרעיוני העקרוני).

אם כך, פתרון חד-משמעי לא נוכל להפיק מסוגיה זו; בכלל, מסופקני אם ניתן לנסח פתרון חד-משמעי ונחרץ שכזה לשאלות מעין אלו. אך הסוגיה מתווה קווי-יסוד ראשוניים בהתמודדות עם המתח שתיארנו.

גם בדורנו, כפי שהיה בימי ירמיהו ודניאל, הנסיבות ההיסטוריות מאלצות אותנו לבחון שוב ניסוחים מסוימים של תפילותינו. עיקרי התפילה נוסחו על ידי חכמינו כך שיתאימו לכל העתים ולכל התקופות; גם בימינו, כמו בכל תקופה אחרת, הבקשה "חננו מאתך חכמה, בינה ודעת", או התחינה "שמע קולנו, חוס ורחם עלינו", רלוונטיות למציאות חיינו. כאשר אני מדבר על הצורך לבחון ניסוחים מסוימים בתפילה, כוונתי כאן לשני מועדים ספציפיים, שבהם התפילות הקלאסיות אינן משקפות את חווייתנו וקיומנו בעת הזאת - יום העצמאות ותשעה באב. במצב כזה אפשר לטעון שהפיתרון הוא לבטא את הרגש האישי מחוץ למסגרת התפילה הממוסדת. אך קל להבין את הבעייתיות שבהצעה זו. יש כאן ויתור על האחדות, או לפחות על הרצף, שהיהדות שואפת שיתקיים בין הרגש לבין ביטוי הממוסד. אם התפילה הציבורית תהיה מנותקת לגמרי מהלך רוחו של האדם, הרי שהרגש יפסיד, באשר אין לו ביטוי ממשי, קהילתי וממוסד; ואף התפילה הממוסדת תפסיד, באשר היא תהפוך למצוות אנשים מלומדה, אשר אינה מבטאת רחשי לב אותנטיים.

ב. תפילות יום העצמאות

הנושא הראשון שאליו אתייחס הוא תפילות יום העצמאות. המאמינים בדרכה של הציונות הדתית סבורים שיש לציין מועד זה בשמחה מיוחדת על גאולתנו ועל פדות נפשנו. ברם, כאן

מתעוררת השאלה - כיצד אפשר לבטא את רחשי לבנו ההומה במסגרת הקבועה של תפילות היום. הרבנות הראשית לישראל תיקנה הוראות הלכתיות וסדר תפילות מיוחד ליום זה, ובכך הוכיחה, כפי שקבע הרב שמואל כ"ץ, "שהיא מסוגלת לפעול בממלכתיות כמנהיגות דתית אחראית וסקולה"². אגב, ככל הנראה סדר התפילות ליום העצמאות נוסח על ידי רבנים צעירים מ"חבר הרבנים של הפועל המזרחי", ורק לאחר מכן קיבל את הסכמת הראשון לציון דאז, הרב עוזיאל³.

במרבית הקהילות הציוניות-דתיות נוהגים בבוקר יום העצמאות לומר פסוקי דזמרא של שבת (עד "ברוך שאמר"), לאחר תפילת עמידה לומר הלל בברכה, ולקרוא בלא ברכה את הפטרת "עוד היום בנב לעמוד" (ישעיהו י, לב – יב, ו). מבחינה הלכתית ברור שעיקר החשיבות בנוסח זה הוא אמירת ההלל בברכה.

בנוגע לתפילת ליל יום העצמאות רבו הנוסחים והמנהגים⁴. אצטט את הנוסח המופיע בסידור "רינת ישראל", אשר דומני שהוא הסידור הנפוץ ביותר בבתי הכנסת הדתיים-לאומיים. לפני תפילת ערבית קוראים את המזמורים הבאים: תהלים קז, תהלים צז, תהלים צח; לאחר מכן שרים שלושה בתים מ"לכה דודי" הקשורים בהתעוררות כנסת ישראל. אחרי תפילת ערבית קוראים "שמע ישראל" ו"ה' הוא האלהים"; הש"ץ מכריז: "מי שעשה נסים... הוא יגאלנו גאולה שלמה בקרוב..." וכו'; "וכי תבואו מלחמה בארצכם" וכו' (במדבר י', ט-י); תקיעת שופר; "לשנה הבאה בירושלים הבנויה"; ומסיימים בשירת "שיר המעלות" (במנגינת התקווה), מדגיש הסידור), ו"אני מאמין"⁵.

בעיניי, תפילת ליל יום העצמאות בסדר שתיארנו מבטאת ויתור מסוים על הניסיון להתמודד עם המתח שבין רגשות המתפללים לבין מוסדות התפילה הקיימים מימים ימימה. בנוסח שתיארנו, תפילת ערבית עצמה נותרה כמות שהיא, כתפילת ערבית של יום חול רגיל, אלא שעיתרו אותה מפנים ומאחור, והוסיפו עליה מזמורי תהלים, הצהרות חגיגות ואמירות נרגשות⁶. תפילת ליל יום העצמאות בבתי הכנסת שלנו מלוקטת מקטעי תפילות הלקוחות מקבלת שבת ומיום הכיפורים, שעליהן נוספו קטעי קריאה שונים. רבים חווים התרגשות רבה בזמן תפילה זו. אך על פי התרשמותי האישית, זוהי התרגשות הדומה יותר לחוויית טקס הדלקת המשואות מאשר לחוויית התפילה. לפי תחושת, תוספות אלו לתפילה חסרות שלמות וגיבוש, וגם דומני

² אך הוסיף הרב כ"ץ: "למרות שהיא יכלה לפעול ולומר דברים ברורים ונחרצים יותר" (ש' כ"ץ, "הרבנות הראשית ויום העצמאות", בתוך: א' ורהפטיג וש' כ"ץ [עורכים], הרבנות הראשית לישראל - שבעים שנה לייסודה, ירושלים תשס"ב, עמ' 811).

³ ש' כ"ץ [לעיל, הערה 22], עמ' 838, 842.

⁴ כפי שהעיר הרב שמואל כ"ץ, בנוגע לתפילות יום העצמאות "כמעט לכל סידור יש נוסח משלו" (ש' כ"ץ [לעיל, הערה 22], עמ' 810).

⁵ יש הנוהגים לומר "הלל" גם בתפילת ערבית. רבים ערערו על תוקפו ההלכתי של מנהג זה.

⁶ ביקורת על נוסח זה הובעה כבר בראשית ימי המדינה, סמוך לניסוחו הראשוני; היו שטענו אז כלפי נוסח זה - "שלא היו בו התעלות וכשרון ספרותי ולא חוברה אפילו תפילה חדשה אחת שתבטא את מהות וגדולת היום" (ש' כ"ץ [לעיל, הערה 2], עמ' 838 הערה 27).

שהחוויה של עמידה לפני ה', שהיא לב-לבה של התפילה, מתבטאת בתוספות אלו במידה מעורפלת למדי⁷. הממד הטקסי, הנעדר בדרך כלל מתפילותינו, עובר כאן למרכז הבמה. תקיעת שופר בסיום יום הכיפורים באה אחרי יום שלם של תפילה וזעקה, והיא אף מסמלת את תקיעת השופר ביום הכיפורים של שנת היובל. לא הרי זו כהרי תקיעת השופר של יום העצמאות, שאינה אלא אלמנט טקסי. אין בעיניי פסול בטקסים כשלעצמם; אך אינני סבור שמקומם בבית הכנסת. בבית הכנסת מקומה של חוויית התפילה, שהיא ביסודה דיאלוג אינטימי עם בורא העולם, ולא מפגן חגיגי⁸.

בתפילת שחרית של יום העצמאות המצב שונה. הממד הייחודי בתפילת שחרית של יום העצמאות מתבטא בעיקר בהלל, אשר מהווה גוף מגופי התפילה היהודית. אמירת הלל בברכה מבטאת בצורה הטובה ביותר את תפישתנו, שהיום הזה ראוי לבוא בקהלם של מועדי ישראל. ברם, לדעתי ישנו אלמנט טקסי בעייתי גם בתפילה זו: קריאת ההפטרה בלא ברכות. עצם הצירוף הזה הוא מוזר בעיניי: אם הפטרה היא - מדוע לא נברך? ואם אין ברכות - במה קריאה זו זכתה לכינוי "הפטרה"? הרי אין כאן אלא עצירת התפילה לשם קריאת פרק בתנ"ך, והקריאה בטעמים היא נראית כחיקוי להפטרות האמיתיות. ובכלל - ממת קוראים הפטרה ביום שמחה, שאינו שבת או יום טוב? הפטרה זו מעוררת תחושה של חיקוי טקסי, ולא של תפילה אותנטית. אם כן, מה לדעתי הפיתרון לבעיית עיצוב התפילות של יום העצמאות? לדעתי, יש לנסות למצוא דרך הלכתית לעצב את תפילות היום עצמן כך שישקפו את השמחה שבו, בהתאם לנהוג במועדים אחרים הדומים לו.

הרב עובדיה הדאיה פסק שאפשר להוסיף בתפילת שמונה עשרה של יום ירושלים נוסח מעין "על הנסים". זאת על סמך פסק השר"ע:

אל ישאל אדם צרכיו בג' ראשונות, ולא בג' אחרונות; ודווקא צרכי יחיד, אבל צרכי ציבור שרי (שו"ע אר"ח קיב, א).

כך טען הרב עובדיה הדאיה:

והנה זה נאמר בשאלת צרכי ציבור, דאפילו בדרך שאלת צרכיו מותר, והדברים ק"ו, אם ההוספה בג' אחרונות לא בתורת שאלת צרכים, אלא בדרך הודאה, דהיא כעין הנוסח של הברכה, שמודה על קבלת הפרס, שיכולים להוסיף כמו שמוסיפים על הנסים בחנוכה ופורים. (שו"ת ישכיל עבדי, ח"ח, השמטות, סי' ט)

אם כן, הרב הדאיה מצדד באפשרות לתקן מעין ברכת "על הנסים" בתפילת העמידה של יום ירושלים; ונראה שהוא הדין לגבי יום העצמאות. הרב גורן פסק שאפשר לברך ברכת "על הנסים" שלא בתפילת העמידה, כעין ברכת "שעשה נסים לאבותינו" בחנוכה⁹.

עוד דנו הפוסקים בראשית ימי המדינה באפשרות לקבוע קריאה בתורה והפטרה ביום העצמאות, על פי דבריו של שו"ת גינת ורדים, שלפיהם כל עשרה שרוצים לקרוא בתורה יכולים

⁷ אעיר שדווקא בקריאת מזמור קז לפני תפילת ערבית יש בעיניי טעם והיגיון, הן מבחינת תוכן המזמור והן מבחינת המקבילה שאפשר למצוא לו בקריאת פרק תהלים לפני תפילת ערבית, על פי נוסחי תפילה שונים.

⁸ בנוגע לשלילת הממד הטקסי מן ההלכה, ראה בדבריו של הרב סלובייצ'ק, בספרו 'דברי הגות והערכה', ירושלים תשמ"ב, עמ' 93. ועיין גם בספרי 'נאחז בסבך', מעלה אדומים תשס"ו, עמ' 51.

⁹ נ' רקובר (עורך), הלכות יום העצמאות ויום ירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' רפו.

להוציא ספר ולקרוא בו בברכות. ועוד, שבסמכות חכמי ישראל לתקן קריאה בתורה בימים מיוחדים. הרב חיים דוד הלוי המליץ לתקן קריאת התורה מיוחדת ליום העצמאות, ואף הציע לצורך כך את פרק ל' בספר דברים¹⁰. הרב בר שאול כתב שאינו מציע לקרוא הפטרה, כדי שלא יבואו לטעות ולחשוב שהיום הוא יום טוב; וסיפר שבעירו, רחובות, נמצאו יחידים שלא הניחו תפילין ביום העצמאות. אך הוא טען שיש לקבוע ביום העצמאות קריאה בתורה עם ברכות, והשווה זאת למנהג לקרוא בתורה בברכות בליל שמחת תורה, קריאה שלא נתקנה על ידי חז"ל¹¹.

אינני פורש כאן את היריעה ההלכתית הרחבה בנוגע לנושאים אלו, כיוון שלא כאן מקומה. יש לבחון היטב את השיקולים ההלכתיים, ולבדוק מה ביכולתנו לתקן בתפילה ומה נבצר מאתנו. אך אני מציע שני עקרונות שלדעתי צריכים להנחות אותנו בדיון זה: ראשית, מבחינת המוטיבציה הרעיונית, עלינו להכיר עד כמה חיוני הוא לעצב את ליבתה של תפילת יום העצמאות כתפילת יום מועד, ולא להסתפק בתוספות חיצוניות חגיגיות. בתפילת יום העצמאות שלנו היום יש יותר מדי חגיגות טקסיות, ופחות מדי שמחה פשוטה, כעין זו המתבטאת בתפילות חנוכה ופורים.

אך, כמובן, במוטיבציה רעיונית אין די. עלינו לבחון באיזו מידה ההלכה מאפשרת תוספות מעין אלו בלבת התפילה. וכאן מגיע העיקרון השני שאפשר לגזור מטענתו: בעת הדיון ההלכתי, נתבונן בעין טובה בניסיון למצוא דרכים הלכתיות ראויות לעיצוב מחודש של תפילות היום. אין זה אומר שנוכל לגזור מראש את תוצאות הדיון; אך כמו בכל דיון הלכתי, במקום שאין הוכחה נחרצת לכאן או לכאן, לדעתי עלינו לנטות לצד המאפשר לנו (ואולי: המחייב אותנו) לבטא בתפילות היום את ייחודו ושמחתו, ולא לנתק את התפילה ההלכתית מעולמנו הרגשי והרעיוני. חלומי הוא להשתתף ביום מן הימים בתפילת יום העצמאות שיהיו בה, מלבד הלל, גם "על הנסים" וקריאת התורה, ותו לא. לאמור: "ליישר קו" בין יום העצמאות לחנוכה מבחינת התפילות. האם מבחינה הלכתית החלום הזה אפשרי - קטונתי מלפסוק. האם מבחינה ציבורית הוא ריאלי - חוששני שלא. על כן, בינתיים אני משתדל לצמצם ככל הניתן את האלמנטים הטקסיים החיצוניים בתפילות יום העצמאות, ולהדגיש בעיקר את ההלל - שהוא כרגע הביטוי היחיד של מעמדו ההלכתי המיוחד של יום העצמאות בתוך עולם התפילות.

ג. "נחם" בתשעה באב

הנושא השני שברצוני לדון בו הוא אמירת ברכת "נחם" בתפילת עמידה בתשעה באב. כשם שתארת את הצורך הקיים בעיניי לחולל שינויים מסוימים בתפילות יום העצמאות, כך ברצוני לתאר כאן את הצורך לחולל שינוי מסוים בברכת "נחם". ברכה זו נזכרת כבר בתלמוד הירושלמי (ברכות פ"ד ה"ג; תעניות פ"ב ה"ב), ונאמרת - על פי המנהג המקובל - בתפילת עמידה של מנחה בתשעה באב¹². אחרי מלחמת ששת הימים התעוררו ספקות בנוגע לאמירת ברכת "נחם". נצטט את נוסח הברכה, על פי נוסח עדות אשכנז (נוסח ספרד ונוסח אשכנז):

¹⁰ הלכות יום העצמאות ויום ירושלים (לעיל, הערה 99), עמ' שיב-שיד.

¹¹ הלכות יום העצמאות ויום ירושלים (לעיל, הערה 99), עמ' שי.

¹² אם כי יש האומרים ברכה זו אף בערבית ובשחרית; עיין שו"ע או"ח תקנז, א.

נחם ה' א-להינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים, ואת העיר האבלה והחרבה והבזויה והשוממה; האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה והבזויה מכבודה והשוממה מאין יושב. והיא יושבת וראשה חפוי כאישה עקרה שלא ילדה. ויבלעוה לגיונות ויירשוה עובדי פסילים ויטילו את עמך ישראל לחרב ויהרגו בזדון חסידי עליון. על כן ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה. לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על חלליהם, כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה, כאמור: ואני אהיה לה נאום ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה. ברוך אתה ה', מנחם ציון ובונה ירושלים.

רבים הרגישו שביטויים חריפים אלו - "האבלה מבלי בניה", "השוממה מאין יושב" וכו' - אינם הולמים את מצבה של ירושלים המשוחררת בשלטון ישראל. ירושלים בימינו היא עיר פורחת ומשגשגת, שגרים בה מאות אלפי יהודים, והיא מלאה באלפי בתי כנסת, ישיבות ומוסדות תורה. האם עדיין ניתן לומר עליה את הנוסחים המופיעים בברכת "נחם"? תיאור מפורט של שינויי נוסח שהוצעו לברכת "נחם" בתקופתנו מופיע במאמר מקיף מאת ד"ר יעל לוי-כ"ץ¹³. אנו נסתפק כאן בסקירה קצרה של שתי הצעות בולטות.

מייד לאחר מלחמת ששת הימים, התקין הרב גורן נוסח מחודש של תפילת "נחם", אשר מתבסס על הירושלמי והרמב"ם, ושונה למדי מהנוסח המקובל. זהו הנוסח שתיקן הרב גורן:

נחם ה' א-להינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים, ואת העיר האבלה והחרבה וההרוסה. ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה. לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על הרוגיהם. ולישראל עמך נתתה נחלה ולזרע ישורון ירושה הורשת. נערה ה' א-להינו מעפרה והקיצה מארץ דויה, נטה אליה כנהר שלום וכנחל שוטף כבוד גוים. כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה, כאמור: ואני אהיה לה נאום ה' חומת אש סביב, ולכבוד אהיה בתוכה. ברוך אתה ה', מנחם ציון ובונה ירושלים¹⁴.

נוסחו של הרב גורן מצמצם את ביטויי האבלות והחורבן, ומדגיש יותר את תקוות הנחמה. הוא משמיט את התארים "הבזויה והשוממה" (ובמקומם כתב "ההרוסה"¹⁵), וכן משמיט את התיאור "האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה" וכו'. כן הוסיף הרב גורן פסוקים המתארים את הנחמה העתידית, כגון: "נערה ה' א-להינו מעפרה" וכו'.

הרב חיים דוד הלוי העלה הצעה אחרת, מתונה יותר. על פי דבריו, יש להסתפק בשינוי מינורי: במקום "העיר האבלה" וכו', יש לומר: "העיר שהייתה אבלה" וכו'; ובמקום "היא יושבת וראשה חפוי" וכו', יש לומר: "היא יושבה" וכו'¹⁶. ד"ר לוי-כ"ץ העירה שאם רוצים להתאים תיקון זה לנוסח עדות אשכנז, יש להוסיף את המילה "שהייתה" גם בהמשך, היינו: "שהייתה אבלה מבלי בניה, שהייתה חרבה ממעונותיה" וכו'¹⁷.

הרב עובדיה יוסף התנגד להצעות שינוי אלו. כך נשאל הרב עובדיה יוסף (שו"ת יחוה דעת ח"א סי' מג):

¹³ 'י לוי-כ"ץ, "נוסח תפילת 'נחם", תחומין כא (תשס"א), עמ' 71-90.

¹⁴ על פי: לוי-כ"ץ (לעיל, הערה 1313), עמ' 73.

¹⁵ בנוסח אחר שפרסם הרב גורן, הושמטו גם הביטויים "החרבה וההרוסה" (לוי-כ"ץ [לעיל, הערה 13], עמ' 77).

¹⁶ שו"ת עשה לך רב ח"א סי' יד.

¹⁷ לוי-כ"ץ (לעיל, הערה 13), עמ' 84.

האם לא הגיעה השעה לשנות את הנוסח שבתפלת נחם הנאמרת בתשעה באב? ובמיוחד מה שאומרים על ירושלים: העיר החרבה והבזויה והאבלה והשוממה, שאינו תואם את המציאות כיום, כי לשמחתנו עינינו הרואות שירושלים הולכת ומתפתחת בקצב מהיר, והולכת ונבנית ומתיישבת עם בניה בונה לאלפים ולרבבות מישראל, כן ירבו, ואל הכותל המערבי נוהרים מכל קצוי תבל, אלפים ורבבות בקול רנה ותודה המון חוגג.

הרב עובדיה יוסף דחה רעיון זה בשתי ידיים. ראשית, לטענתו נוסח תפילת "נחם" נתקן כבר בימי אנשי כנסת הגדולה, שמראש תיקנו תפילות גם לזמן החורבן; ומי יכול לשלוח יד בנוסח שתיקנו אנשים גדולים כל כך, שכל מילה בו צופנת סודות ורזים¹⁸? שנית, לדבריו גם במסגרת הבנתנו הפשוטה אפשר לראות שנוסח "נחם" עדיין רלוונטי להפליא:

באמת שגם לפי פשוטו יתבאר הנוסח של תפלת נחם, שהוא על הר ציון ששמש שועלים הלכו בו. כי מקום המקדש וסביבותיו נתונים ביד זרים שונאי ישראל, וירושלים העתיקה עודנה מלאה גילולים של עכו"ם, בכמה כנסיות טמאות, ואשר על ידי כמריהם ומנהיגיהם דם ישראל נשפך כמים בכל הדורות, ובסביבות המקדש קבורים ישמעאלים, סביב רשעים יתהלכו, ולכל עם ישראל אסור מן התורה להכנס להר הבית משום טומאת מת, והערבים מכניסים פגרי מתיהם אל המקום המקודש לנו ביותר... ועיקר יישובה של ירושלים בזמן הבית שהיה בצד דרום של בית המקדש, מאוכלס עדיין על ידי הערבים שונאי ציון... וכמה בתי כנסת שהיו לתפארת עמנו בעיר העתיקה, עודם חרבים ושוממים, מעת נפילת ירושלים העתיקה בידי הלגיונות של ירדן. ועוד כהנה וכהנה, היש לך בזיון וחורבן ושוממה גדולים מאלה? על זה היה דוה לבנו על אלה חשכו עינינו. וכבר אמרו חז"ל בירושלמי (יומא פ"א ה"א): כל דור שלא נבנה בית המקדש בימיו כאילו הוא חריבו...

ומלבד זה גם הרוחניות של ירושלים היא בעוה"ר בשפל המדרגה... כי מה מאוד ידאב לב כל החרד לדבר ה' על התפרקות הדור מחיי תורה ומצוה, חינוך אלפים ורבבות מילדי ישראל ללא תורה וללא מצוה, והרס חומת הצניעות והמוסר, וריבוי חילולי השבת, והפרת סדרי הכשרות, ועוד כהנה וכהנה. בושנו וגם נכלמנו כי שודדו ארמונותינו, אלו הארמונות של תורתנו הקדושה.

שיקוליהם של הפוסקים כנגד שינוי נוסח התפילה ברורות ומובנות, וגם הולמות את התחושה הטבעית של האדם הדתי. הרב עובדיה יוסף אף מנסה לחזור על מפעלם של אנשי כנסת הגדולה, כפי שתואר בגמרא שהזכרנו בפתיחת מאמר זה, ולדרוש מחדש את נוסח "נחם", כך שיתאים גם לימינו.

ברם, דומה שיש הבדל יסודי בין דרשת אנשי כנסת הגדולה את הביטוי "הא-ל הגדול, הגיבור והנורא", לבין הדרשה המחודשת של ברכת "נחם". לאיש מעולם לא היה ספק שאכן הקב"ה הוא גיבור ונורא. דומה שהספק היה איך אפשר לראות במציאות את ביטויים של תארים אלו; וכאן סייעו לנו אנשי כנסת הגדולה לזהות את גבורתו ונוראותו של הקב"ה גם בזמן של גלות, יגון ואנחה. בנידון דידן, בעניין ברכת "נחם", המצב שונה לחלוטין. כאן אין מדובר על תואר נצחי של הקב"ה, אלא על מצב היסטורי מסוים. מצב היסטורי זה בוודאי אינו נצחי, וכולם מסכימים שהוא עתיד להשתנות. כולם אף מסכימים שהמצב ההיסטורי של ירושלים שונה משהיה לפני

¹⁸ הרב חיים דוד הלוי טען שנוסח "נחם" נתקן רק לאחר החורבן; וכן פשוט לכאורה (שו"ת עשה לך רב ח"ב סי' לו-לט).

מאה ומאתיים שנה; אלא שנחלקו עד כמה השינוי הזה הוא משמעותי. וכאן דומני שאין מקום לדרוש את נוסח התפילה באופן המוציאו מפשטו, אלא לבדוק אם הפשט אכן הולם את המציאות.

הטיעון בדבר החורבן הרוחני השורר בירושלים מוציא את התפילה מפשטה לחלוטין. קינת ירמיהו על ארמונות ירושלים (ראה: איכה ב, פסוקים ה, ז) אינה מתייחסת אל "הארמונות של תורתנו הקדושה", אלא לארמונות ממשיים. הספיריטואליזציה של נוסח הברכה עוקרת אותה מפשטה, ועוקרת גם את הרגש המלווה את המתפלל מפשטו.

מעבר לטיעון זה, מעלה הרב עובדיה טיעונים נוספים בנוגע למצב המציאותי-הריאלי בירושלים: הר הבית בידי הערבים, אין יהודים בעיר דוד, ירושלים מלאה בבתי עבודה זרה וכו'. ועדיין, דומה שכל הטענות הללו אינן יכולות להצדיק את אמירת המשפט המופיע בנוסח ספרד ואשכנז (אך לא בנוסח עדות המזרח!): "האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה והבזויה מכבודה והשוממה מאין יושב". האם ירושלים בימינו "חרבה ממעונותיה"? האם היא "שוממה מאין יושב"? ברור שהכוס היא חצי ריקה; השאלה היא באיזה חצי מעדיפים להתבונן. הרב חיים דוד הלוי טען שבזמן הבית חיו אלפי גויים בירושלים, ובתקופת בית ראשון עבדו בה עבודה זרה בכל פינה - ואיש לא העלה על דעתו לומר שעקב כך ירושלים בזויה ושוממה מבלי בניה¹⁹.

הגרי"ד סולובייצ'ק טען כי אין לנו לשנות את נוסח התפילה שנתקן על ידי חכמינו, והוסיף כי כל זמן שהמקדש חרב - אף ירושלים נחשבת חרבה. והוכיח שבכמה מקומות משתמע ברמב"ם שקדושת ירושלים היא הרחבה של קדושת המקדש, ואם כן - "כל זמן שהמקדש חרב, אף ירושלים נחשבת כחרבה"²⁰. אך אף אם נקבל דבריו, דומה שקשה להסביר באופן זה משפטים כגון "האבלה מבלי בניה... והשוממה מאין יושב"²¹.

גם אם נאמר שנוסח ברכת "נחם" ניתן להתפרש לכאן ולכאן - כמכוון לעיר עצמה או למקדש וכו' - מצאנו שחכמים הקפידו מאוד שלא לומר בתפילת העמידה אמירה שעלולה להיות לא-אמת. כך למשל, כתב הב"ח שיש להקפיד בתפילת נעילה לומר את המשפט "היום יפנה, השמש יבוא ויפנה" לפני שקיעת החמה:

והחכם עיניו בראשו למעט בסליחות ובפסוקים ולקצר בניגונים כדי להתחיל תפילת נעילה בעונתה. ועוד, שהפיוט בנעילה מורה על כך, שאומר טרם יבוא השמש: היום יפנה, השמש יבוא ויפנה, כי פנה יום; והאומר כן בלילה, כשכבר עבר היום, בקשתו פלסתר ומחזי כשיקרא, באמרו דברים שאינן כן לפני המקום ברוך הוא. (ב"ח, או"ח סי' תרכג)

וכן כתב המגן אברהם, שמי שאומר נוסח זה אחרי שקיעת השמש הרי הוא כדובר שקרים לפני ה' (או"ח סי' תרכג, ס"ק א). ועל כולנה נזכיר מה שכתבו בשער הציון שם (ס"ק ו) ובקיצור שולחן ערוך (קלג, כד), שאם שקעה השמש, ישנה את נוסח הפיוט ויאמר: "היום פנה, השמש בא ופנה".

¹⁹ שו"ת עשה לך רב ח"ב סי' לו-לט.

²⁰ הרב יוסף דב סולובייצ'ק, 'בענין אמירת נחם', מסורה ז (תשנ"ב), עמ' יט.

הערת העורך (ע. א.): דברים דומים מאוד שמעתי מפיו של מו"ר הרצ"ה קוק זצ"ל, בקיץ תשל"ה או תשל"ו.

²¹ ועיין להלן, הערה 26, בנוגע למנהגו של תלמידו המובהק, הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א.

היה אפשר לדרוש את המשפט "היום יפנה, השמש יבוא ויפנה" כך שיתאים גם למצב שאחרי השקיעה. למשל, אפשר היה לומר שמשפט זה מתייחס למישור הרוחני: "יום" היינו יומה של גלות, ו"שמש" היא משל להצלחתם של שונאי ישראל, העומדת לשקוע. אפשר היה לומר גם שאכן בעיר זו השמש שקעה, אך במקומות אחרים על פני כדור הארץ עדיין יום הוא, ושערי פירושים לא ננעלו. ובכל זאת, כיוון שמדובר במשפט אשר מתאר מצב מציאותי, העדיפו הפוסקים לשנותו במקום שהתיאור איננו מדויק על פי הפשט, ובלבד שלא להסתכן באמירת שקרים לפני ה'. אין ספק שחשש זה חמור במיוחד בתפילת העמידה, שכל מהותה היא דיבור ישיר אל הקב"ה. ועל כן, גם אם אנחנו ממשיכים להזכיר ב"יקום פורקן" את הישיבות בבבל, אשר כבר מזמן אינן קיימות, ומתכוונים בזה לכל הישיבות בחו"ל - ניזהר בדברינו שבעתיים בעת תפילת העמידה.

נביא דוגמה נוספת למדיניות הלכתית זו. כך פסק השולחן ערוך בהלכות תענית:

יש אומרים שאין היחיד אומר 'עננו' כי אם במנחה, שמא יאחזנו בולמוס ונמצא שקרן בתפילתו. (או"ח תקסה, ג)

אנו אומרים ברכת "עננו" רק במנחה של יום התענית, מחמת החשש הרחוק שמא לא יעמוד המתפלל בקושי הצום ויאלץ לאכול, ואז יתברר שכאשר אמר "ביום צום תעניתנו" בתפילת שחרית נמצא שקרן למפרע. גם כאן היה מקום לפרש ביטוי זה כמכוון לתענית של הציבור כולו, ולא של היחיד המתפלל²²; ובכל זאת, החשש מאמירת שקר לפני ה' גדול יותר, עד כדי ויתור על אמירת הברכה המיוחדת לתפילת התענית²³.

מעתה נדון גם לנידון דידן - ברכת נחם בתשעה באב. דומני שלא אוכל לתאר את הבעיה כאן במילים מדויקות יותר מאלו שהשתמש בהן הרב חיים דוד הלוי:

הרגשתי בתשעה באב הראשון אחרי מלחמת ששת הימים שאינני יכול יותר לומר בתפילתי דברים אלה, שהם בחינת דובר שקרים לפני ה'. כי לא זו בלבד שכל השנה כולה ובייחוד בימי חג ומועד, כולל ה' וכ"ח אייר, שוקקת ירושלים המון חוגג, אלפים אלפים בניה של האומה... אלא שאפילו בתשעה באב, יום האבל הלאומי, כאשר באים המוני בית ישראל אל הכותל המערבי, מעוטפים באבלם על חורבן הבית, גם אז מורגשת פינה מסוימת בלבי, אליה לא יכול לחדוד האבל, זו פינה של שמחה על ראשית צמיחת גאולתנו... ולכן אין ספק שיש משום דובר שקרים לפני ה', לומר על ירושלים זאת: "העיר החרבה הבזויה השוממה מבלי בניה". (שר"ת עשה לך רב ח"א סי' יד)

אפילו הרב עובדיה יוסף, שהתנגד לשינויים כלשהם בנוסח ברכת "נחם", לא ציין שיש בכך בעיה הלכתית. ותימא הוא לו הייתה קפידא הלכתית על נוסח מסוים, שהרי בעדות שונות ישנם נוסחים שונים לברכה זו²⁴. לגבי תפילות יום העצמאות, סבורני שאין בכוחם של יחידים לתקן

²² השולחן ערוך אכן פסק שבארבעת הצומות הקבועים אומרים "עננו" בכל התפילות, כי גם אם הוא עצמו לא יצום - היום הוא יום תענית במהותו; אך הרמ"א פסק כמנהגנו, לומר גם בימים אלו "עננו" רק במנחה.

²³ עיין עוד דוגמה לחשש אמירת שקרים לפני ה' בשר"ת בצל החכמה ח"ג סי' צא. ועיין גם בפירוש המשניות לרמב"ם, תעניות פ"א מ"ג.

²⁴ כך טען פרופ' יוסף היינמן, חוקר התפילה. ראה: לויין כ"ץ (לעיל, הערה 1313), עמ' 81.

לעצמם תוספות משמעותיות בתפילה כגון קריאת התורה וכו', ויש בזה משום עשיית אגודות אגודות. ברם, בכל הנוגע לתיקון המינורי בברכת "נחם", דומני שטוב וראוי שגם יחידים ינהגו כך, כל עוד לא נוסדה תקנה כללית ברוח זו.

השינוי שהציע הרב גורן, שלמעשה כתב מחדש את ברכת "נחם"²⁵, נראה לי דרמטי יותר מן המינימום הנחוץ. יש בנוסח זה יתרון גדול, שאין הוא בבחינת טלאי על הברכה הקיימת, אלא הרי הוא מציע ברכה מחודשת, שלה דגשים רוחניים חדשים, המתאימים לתקופתנו, ומעלים על נס את תקוות הנחמה יותר מאשר את עובדת השממה והחורבן. אך דומני שלעת הזו, די לנו בתיקון המינימלי האפשרי, ואותו נמצא בהצעתו של הרב חיים דוד הלוי²⁶. מוקד השינוי הוא בתוספת מילה אחת, החוזרת כמה פעמים: "שהייתה"²⁷. על פי נוסח מתוקן זה, תפילתנו מתייחסת לירושלים, שכבר אינה חרבה ושוממה - אך עדיין זקוקה לנחמה. תוספת קטנה זו משנה את צביונה של תפילתנו, ומנקה אותנו מחשש שתפילתנו היא כצפוף הזרזיר, מצוות אנשים מלומדה; או אף מחשש גרוע מזה, שנהיה כדוברי שקרים לפני ה'.

* * *

סדרי התפילה המוצעים במאמר זה אינם נתפשים בעיניי כמהפכניים, אלא להפך: כהמשך של מסורת אבותינו. בכל הדורות יהודים נתנו ביטוי בתפילתם למאורעות שהתרגשו עליהם; הם ביטאו זאת בפיוטים ובקינות, ב"מי שברך" ובמזמורים, בימי תענית קהילתיים ובימי "פורים" מקומיים²⁸. נסיבות החיים היהודיים עברו שינוי דרמטי במאה השנים האחרונות. יש המחמירים ומסרבים לתת ביטוי בתפילתנו להתפתחויות הללו; לדעתי, דווקא סירוב זה הוא שינוי ממסורת אבותינו.

אכן, בכל מקום שאין סיבה נחוצה ביותר לשינוי - עלינו תמיד להעדיף את הקיים מימים ימימה. כשלעצמי, אני סולד אפילו משינוי מנגינות התפילה, ומחבב חזנים המשמרים את המנגינות המסורתיות. אך עלינו להיזהר שלא להפוך את התפילה למוזיאון; ועלינו להקפיד שתמשך לבטא את רחשי לבנו האמיתיים, בשפכנו שיח לפני בוחן לבות.

²⁵ אף שהסתמך על מקורות קדומים.

²⁶ יש להעיר שמ"ר הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א נוהג לשנות בנוסח ברכת "נחם" שינוי קטן עוד יותר מזה שהציע הרב הלוי. הרא"ל משמיט רק משפט אחד: "האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה והבזויה מכבודה והשוממה מאין יושב"; ואת יתר הברכה מותיר על כנו.

²⁷ וכן כתב הרב הלוי עצמו: "וכלל זה יהא בידך שאין לשנות מנוסח המקורות מאומה, אלא מדוחק רב. ולענ"ד התקון המוצע על ידי מציל אותנו מלהיות בחינת דובר שקרים לפני ה', וגם שומר על הנוסח המקורי" (שו"ת עשה לך רב ח"ז, תשובות קצרות סי' לה).

²⁸ מכלל דבריי יכול הקורא ללמוד למי לבי נוטה בפולמוס אם להוסיף לסדר הקינות הנאמרות בתשעה באב קינות חדשות לזכר השואה. ראה: הרב י' רוזן, "קינות-שואה בתשעה באב", צהר ז (תשס"א), עמ' 164-153; הרב מ' אברהם, "תיקון קינות לשואה", צהר ח (תשס"ב), עמ' 189-183; הרב י' רוזן, "על קינות ועל קאנון", שם, עמ' 193-191.